

משה שרת, דוד בן-גוריון ו"האופציה הפלסטינית", 1956-1948

מדיניות החוץ והביטחון הישראלית בשאלה המכרעת – יחסה של ישראל למדינות השכנות – עוצבה בשנים 1956-1948. למראית עין שררה בשנים אלו אחידות דעים בנושאי מדיניות הביטחון והסכסוך הערבי-ישראלי. למעשה, היתה ההנהגה הישראלית חלוקה בגישה לאופי הסכסוך, לאורכו הצפוי, לפתרונו, לתוצאותיו ולמשמעויותיו. חילוקי דעות אלה אפיינו את הקשת הפוליטית הישראלית כולה. בעבר התמקדו המחקרים בחילוקי הדעות בשאלת הסכסוך הערבי-ישראלי באופן כללי.¹ בשנים האחרונות נוספו אליהם מחקרים חשובים העוסקים גם במחלוקת האישית בין בן-גוריון למשה שרת (שרתוק) באשר למהות הסכסוך הערבי-ישראלי. דומה כי עיקר המחלוקות בציבור הישראלי בא לידי ביטוי בוויכוח בין בן-גוריון לשרת. ויכוח זה הביא להתגבשות שתי אסכולות במדיניות החוץ והביטחון ויצר שתי אוריינטציות פוליטיות בקרב המנהיגות הבכירה, זו ה"בנגוריוניסטית" אשר אופיינה באקטיביזם ביטחוני ובצידוד במדיניות התרעה ותגמול, וזו ה"שרתיסטית"² אשר דגלה במדיניות של הבלגה ומתינות.³

במחקרים אלה הודגש חלקה של היריבות האישית בין השניים לא פחות מאשר השוני בהערכותיהם את מהות הסכסוך הערבי-יהודי ואת הדרך לפתרונו. הערכות אלה היו כרוכות גם במחלוקת עמוקה בשאלת השימוש בכוח, בשאלת היחסים עם המעצמות וכו'. מתברר כי מחלוקת זו לא היתה טקטית בלבד אלא אסטרטגית, וייתכן שהיתה גם "אידיאולוגית" במובנים מסוימים – במיוחד בעניין מדיניות החוץ והביטחון. מיכאל בריצ'ר טוען כי חילוקי הדעות בין השניים נבעו, בין השאר, מדימויים שונים לגבי הערבים.³ תפיסת הסכסוך הערבי-ישראלי כולו

1. M. Breecher, "Israel's Foreign Policy, The First Twenty Years". (להלן: בריצ'ר)

The Foreign Policy System of Israel, Oxford 1972 מ. בר-זוהר, בן-גוריון, תל אביב

1977 (להלן: בר-זוהר); א. ביאלר, "דוד בן-גוריון ומשה שרת – התגבשות שתי תפיסות

מדיניות בקונפליקט הערבי-ישראלי", מדינה וממשל, כרך א', חוברת 2 (1971) (להלן:

ביאלר); "Conflicting Approaches to Israel's Relation with the Arabs: A. Shalaim,"

Ben Gurion and Sharett 1953-1956", *MEJ*, Vol. 37, No. 2 (1983). (להלן: שליים);

ג. שפר, "פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של ההתנגשות

בין משה שרת ודוד בן-גוריון", הציונות והשאלה הערבית, ירושלים תשל"ט (להלן: שפר).

2. ראה התייחסות אצל ביאלר ואצל שליים: וכן אצל שפר, עמ' 119.

3. בריצ'ר.

מרכזית להבנת הגישה הטקטית שלהם במדיניות החוץ והביטחון. עמדתם של שני האישים בשאלת ארץ ישראל בשנים המכריעות להתפתחותו של הסכסוך הערבי-ישראלי יש בה כדי להאיר באור אחר את מהות הוויכוח ביניהם. אפשר לומר שהוויכוח העיקרי בין השניים נסב על הסוגיה, מי הוא בן הברית בארץ ישראל – העם הערבי הפלסטיני, כפי שקבעה החלטת האו"ם מנובמבר 1947, או הממלכה ההאשמית, כפי שהיה מוסכם על הנהגת הסוכנות היהודית עד מאי 1948. אין ספק כי שרת, שהיה שותף למגעים עם עבראללה בתקופה שקדמה לקום המדינה, תמך אז ברעיון חלוקתה של ארץ ישראל בין עבר הירדן לבין המדינה היהודית, ולא בחלוקתה לשתי מדינות עצמאיות. לאחר מאי 1948, בעקבות מלחמת השחרור, חזר בו שרת מתמיכה זו ונטה לתמוך בהקמתה של ישות פלסטינית לצדה של מדינת ישראל ותחת חסותה. במונחים מודרניים ניתן לומר, כי שרת דגל ב"אופציה הפלסטינית" (חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, פלסטינית ויהודית). בעוד שאחרים בהנהגת היישוב, ובראשם בן-גוריון, צידדו ב"אופציה ההאשמית" (חלוקת ארץ ישראל בין הממלכה ההאשמית לישראל). מאמר זה עוסק בהתגבשות "האופציה הפלסטינית" אצל שרת ובהשלכותיה, ובניסיונו של שרת ליצור מגע עם כל גורם פלסטיני שהיה מוכן לדון בהקמתה של מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל. משא ומתן כזה נערך ב-1949, והוא מאיר פן נוסף ביחסי שני האישים.

מה היו הגורמים לתמורה בעמדת שרת? לשם כך עלינו לחזור ולהדגיש כי התקופה שבין הכרות המדינה ועד לחתימת הסכמי שביתת הנשק היתה יוצאת דופן בתולדות האזור כולו ובתולדות מדינת ישראל בפרט. זוהי התקופה שבה שרת, בן-גוריון ואחרים, הן בצד הערבי והן בצד הישראלי, נאלצו לבחון מחדש את עמדותיהם. המורח התיכון עבר או שינויים פוליטיים מרחיקי לכת: מדינה יהודית קמה במקום ארץ ישראל המנדטורית, ממלכת עבר הירדן הגדילה את שטחה ומצרים השתלטה על רצועת עזה. המהפך הטריטוריאלי הזה והיווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים סיבכו עוד יותר את בעיית ארץ ישראל. לנוכח התפתחויות אלו היה על בן-גוריון ועל שרת לגבש לא רק גישה מדינית כוללת, אלא גם פתרונות מעשיים ומיידיים שיתאימו למצב החדש שנוצר בשטח. מתן תשובות לשאלות הבערות החדשות היה צורך השעה – שכן אלה היוו חלק בלתי נפרד מן המשא ומתן עם ארצות ערב שהתנהל במשך שנת 1949.

הרקע למחלוקת בשאלה הערבית

מרבית החוקרים תמימי דעים כי בעוד ששרת גילה גישה אוהדת יותר כלפי העולם הערבי, נצטיירו הערבים בעיני בן-גוריון בראש ובראשונה כלומים נגד היישוב

היהודי.⁴ מקובל להסביר את השוני הזה בניסיונו האישי של שרת ובמגעיו התכופים עם הערבים.⁵ במרוצת השנים גילה שרת נכונות להכיר בלגיטימיות של העמדה הערבית. גבריאל שפר מסביר את השוני בגישות שני האישים בהבדל בתפיסותיהם האסטרטגיות. בן-גוריון צידד בפתרון כולל, בעוד ששרת תמך בהסדרים חלקיים אשר ימתנו את הסכסוך.⁶ שפר מבחין בתקופות שונות ביחסם של שני האישים לבעיה. בשנות ה-20 וה-30 היה בן-גוריון האופטימי בין השניים. בן-גוריון, אליבא דשפר, האמין כי פתרון הסכסוך כרוך ב"חשיפת האינטרסים המשותפים לישוב היהודי ולקהילה הערבית-הפלשתינאית."⁷ כחלוף השנים ועם התגבשות הכרתו של בן-גוריון בקיומה של תנועה לאומית פלסטינית, פיתח המנהיג הציוני זיקה לפתרונות פדרטיביים, ולבסוף אף צידד ברעיון החלוקה. לעומתו, גיבש שרת בתקופה המקבילה ראייה פסימית, והוא לא האמין בפתרון כולל לסכסוך. המפנה ביחס שני האישים חל בסוף שנות ה-30. שרת, כראש המחלקה המדינית בסוכנות, הקדיש מרצו להשגת הבנה ערבית-יהודית, אך עדיין, על פי שפר, היה חסידה של "דיאגנוזה פסימית" באשר לפתרון הסכסוך, ולכן לא האמין בפתרון כולל כי אם במיתון הסכסוך.⁸ לאחר קום המדינה מצטייר בן-גוריון כמי שדוגל בפתרון כולל אך אינו מאמין כי הוא אפשרי, ואילו שרת מתגלה כמי שמאמין בנכונות הצד השני לשלום, אך לא במידה מספקת לכריתת חוזה שלום פורמלי. לפיכך, צידד שרת ב-1948 במיתון הסכסוך – יעד שנתפס על ידו ככבר-השגה.⁹

הילוקי הדעות של שנות ה-50 התגלו כבר בוויכוחים שהתעוררו בשנים 1948 ו-1949. דומה כי בין החלטת החלוקה ועד לסימו של המנדט (29.11.1947 – 15.5.1948) הסכימו בן-גוריון ושרת על המדיניות הרצויה כלפי העולם הערבי. שני האישים דגלו בקיומה של הבנה האשמית-יהודית, אשר על פיה תקבל ירדן את החלקים הערביים שהובטחו למדינה הערבית בהחלטת החלוקה. במלים אחרות, שרת הסכים לתיזה שפיתחו בן-גוריון ועבדאללה ברבר חלוקתה של ארץ ישראל הפוסט-מנדטורית בין עבר הירדן לבין המדינה היהודית. אך כפי שיוסבר להלן, בעוד שבן-גוריון ראה בפתרון הזה חלק מן האסטרטגיה הישראלית בנושא הסכסוך, ראה שרת בהסכמה היהודית-האשמית צעד טקטי בלבד, שמטרתו להבטיח את אי-השתתפותו של עבדאללה במאמץ המלחמה נגד המדינה היהודית. בעיני שרת לא היה הסכם ישראלי-ירדני תנאי הכרחי בדרך לפתרון הסכסוך. נהפוך הוא, כאשר עלו פתרונות אפשריים אחרים לסכסוך, הסכים שרת לדון בהם, ולעתים

4. למשל, ביאלר, עמ' 71 ו-73 (ראה גם אצל בריצ'ר ושפר).

5. שם, עמ' 75.

6. שפר, עמ' 119.

7. שם, עמ' 130.

8. שם, עמ' 133 ו-137.

9. שם, עמ' 132-142.

אף אימצם. כפרט אמורים הדברים לגבי אפשרות הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית לצד ישראל. וכך נמצא כי שני האישים חלקו איש על רעהו לא רק בשאלת הפתרון הרצוי לסכסוך, אלא גם התקשו להסכים באשר לשותפים הרצויים ולדרך המשא ומתן.

שרת, בן-גוריון ומאמצי האו"ם לפתרון הסכסוך (1948-1950)

חילוקי הדעות בין שני האישים בדבר הפתרון הרצוי לסכסוך התגלעו כבר בתקופת פעילותו של מתווך האו"ם, הרוזן ברנדוט. בסוף שבוע הקרבות הראשון מינתה מועצת הביטחון את הרוזן פולקה ברנדוט, נשיא הצלב האדום השוודי, למתווך בין ישראל לערבים וייפתה את כוחו להשיג הסדר בין ישראל, הקהילה הפלסטינית וארצות ערב.

לאחר כחודש של מגעים, בסוף יוני 1948, הגיש המתווך את הצעותיו הראשונות. הוא הציע שארץ ישראל, כפי שהוגדרה בכתב המנדט המקורי שניתן לבריטניה על ידי חבר הלאומים (דהיינו, כולל עבר הירדן), תהווה קונפדרציה של שתי מדינות: אחת יהודית ואחת ערבית. בכך הציע, למעשה, פעם נוספת את תכנית החלוקה של האו"ם מנובמבר 1947. אך בעוד שתכנית החלוקה של האו"ם קבעה שירושלים תהיה עיר בינלאומית, הגליל - ערבי והנגב - יהודי, הציע ברנדוט כי ירושלים והנגב יהיו בשטחה של המדינה הערבית והגליל יעבור למדינה היהודית.

בישיבת הממשלה שדנה בתגובה הרצויה לתכנית, התגלעו חילוקי הדעות הראשונים. שרת הציע לממשלת ישראל לא לדחות על הסף את הצעת ברנדוט, ואף דרש להדגיש בהודעה לעיתונות את החיוב שישראל מוצאת בה. הוא ביקש שהממשלה תברך על יזמת השלום של האו"ם, המבקש להקים שתי מדינות בארץ ישראל. עם זאת גרס שרת, כי על ממשלת ישראל לעמוד על ביצוע החלטת החלוקה של האו"ם כלשונה, כתנאי למשא ומתן על בסיס הצעותיו של המתווך. לעומתו, טען דוד בן-גוריון, כי יש לבצע את תכנית החלוקה על סמך העובדות בשטח, דהיינו על פי מקום הכוחות עם סיום הקרבות, וכך להבטיח כי שטחה של המדינה היהודית יהיה גדול יותר. בסופו של דבר, פעלה הממשלה או, כמו ברוב המקרים, על פי הצעתו של ראש הממשלה.¹⁰ שלושה חודשים לאחר מכן, באוקטובר 1948, קבעה מועצת המדינה כי החלטת החלוקה של נובמבר 1947

10. פרוטוקול ישיבת הממשלה על תכנית ברנדוט, 4.7.1948, גנזך המדינה (להלן: ג"מ)

בטלה, עקב השינויים הגדולים אשר חלו בשטח.¹¹ שרת זקף לזכותו בוויכוח זה את אחר ההישגים הבודדים בסכסוכו עם בן-גוריון. שרת טען, כי על ישראל להגיב על התכנית ולא להתעלם ממנה בהצהרות הפומביות של הממשלה, כפי שהציע בן-גוריון. התעקשותו של שרת הביאה לבסוף לתגובה ישראלית – שלילית אמנם בתוכנה, אך דיפלומטית ברוחה.¹² נציגי ישראל באו"ם, אבא אבן וברל לוקר, תמכו בשרת ודרשו הצהרה ישראלית ברורה בדבר הכרת המדינה בהחלטת החלוקה.¹³ וכך הורה שרת לנציגי ישראל באו"ם להצהיר, כי ישראל נכונה לקבל את החלטת החלוקה, בתנאי שתקום מדינה עצמאית ערבית שתכרות ברית כלכלית עם ישראל ושיתקבל עקרון בינאום ירושלים. אם לא יתקבלו תנאים אלו, יקבעו גבולות המדינה היהודית על פי מיקום הצבאות עם סיום הקרבות.¹⁴ זאת, כאמור, בניגוד לעמדתו הנחרצת של בן-גוריון, כי אין להתייחס כלל להחלטת החלוקה.¹⁵ החלטת החלוקה ותרומתה להקמת המדינה – שאלה זו המשיכה להטריד את שני האישים גם בשנות ה-50. כאשר התמנה שרת לראש הממשלה, מצא עצמו עד מהרה בוויכוח מר עם דוד בן-גוריון על נסיבות הקמתה של המדינה היהודית. בעוד שבן-גוריון הדגיש את חשיבותו של המאבק היהודי כנגד בריטניה, התריס כנגדו שרת, כי לולא החלטת עצרת האו"ם לא היתה קמה המדינה.¹⁶ ויכוח זה, למרות היותו אקדמי במרבית שלביו, לא היה נטול משמעות פוליטית. הוא קבע במידה רבה את יחס שני האישים לאו"ם כגורם מתווך בסכסוך. מאז קום המדינה ועד יום מותו זלזל בן-גוריון בסיכויי האו"ם לפתור את הסכסוך, בעוד ששרת ניסה לערבו במשא ומתן על שלום עם ארצות ערב. יתרה מזו, החלטת האו"ם נתנה הצדקה משפטית מסוימת לקיומה של מדינה עצמאית פלסטינית – הצדקה שהיתה מקובלת על שרת, אך לא על בן-גוריון.

יחס השונה להצעת ברנדוט נבע מחילוקי דעות מהותיים בין שני האישים בדבר חשיבותם של האו"ם ושל דעת הקהל העולמית והשפעתם על עמדת ישראל. הברל זה השתקף גם בשאלות אחרות כגון שאלת ירושלים. שרת התנגד לעמידה

11. פרוטוקול ועדת החוץ, 7.10.1948, ג"מ 64/15.
12. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך ראשון, בעריכת י. פרוינדליך, ירושלים תשמ"א (להלן: תעודות), תעודה 530, שרת אל בן-גוריון, 22.9.1948.
13. עורכי הכרך של תעודות משרד החוץ קבעו, כי אבא אבן חזר בו מעמדה זו וקיבל את עקרון עמדת המימון החזקה (דהיינו, אי-הכרה בהחלטה), וכי עמדה זו היתה מקובלת על שרת. לגבי א. אבן אין ספק כי כך היה הדבר, אך אין זה סביר לגבי משה שרת. ראה תעודות, תעודה 55, לוקר אל שרתוק, 21.5.1948; שם, תעודה 70, אבן אל שרתוק, 24.5.1948.
14. שם, תעודה 88, שרת אל אפשטיין, 26.5.1948.
15. שם, תעודה 124, בן-גוריון אל לוקר, 16.4.1948.
16. מ. שרת, יומן אישי, תל אביב 1980 (להלן: שרת, יומן), כרך 4, 13.4.1955, עמ' 932.

נחושה בנושא ירושלים, ולכן לא מיהר להעביר את משרד החוץ לבירה. אך בסופו של דבר, ושוב בניגוד לדעתו של שרת, הכריע בן-גוריון לטובתה של עמדה ישראלית נחרצת בנושא זה, עמדה אשר פירושה היה התעלמות מהחלטת האו"ם מדצמבר 1948 שקראה לבינאום העיר, ואשר הרגיזה בוודאי את דעת הקהל העולמית.¹⁷

לאחר ששני הצדדים רחו את הצעותיו, הגיש ברנדוט תכנית שנייה בספטמבר 1948. בתכנית זו קיבל המתווך את "האופציה ההאשמית" כפתרון הטוב ביותר לסכסוך. הוא הציע, לא מעט בהשפעתה של בריטניה, לחלק את ארץ ישראל בין מדינה יהודית (אשר תכלול את הגליל ואת השפלה) לבין ממלכת עבר הירדן אשר תספח לשטחה את הנגב ואת הגדה המערבית. יש לזכור, שבספטמבר 1948 נפלו הגליל והשפלה בידיה של ישראל, ולכן איש ממשלת ישראל לא היה מוכן לקבל מדינה קטנה כזו. תמיכתו המלאה של בריטניה ושל ארצות הברית בתכנית השנייה הניעה קיצונים יהודים לרצוח את המתווך באותו חודש.

העצרת הכללית של האו"ם בפאריס נכשלה בניסיונה להגיע לנוסח מוסכם, אשר יעניק הכרה בינלאומית להצעותיו של המתווך המנוח. זאת בעיקר משום עמדת שני הצדדים בסכסוך, אך גם בגלל נסיגת האמריקאים מתמיכתם הקודמת בתכניתו השנייה של ברנדוט. עצרת האו"ם קיבלה בספטמבר 1948 החלטה להמיר את שירותי המתווך בפעולתה של ועדת תיווך. את מקומו של ברנדוט תפסה ועדה אשר חבריה היו צרפתי, תורכי ואמריקאי. זו הייתה ועדת הפיוס לעניין ארץ-ישראל: The Palestine Conciliation Commission (להלן ועדת הפיוס). עצרת האו"ם, בהחלטתה ב-11 בדצמבר 1948, הסמיכה את ועדת הפיוס למצוא פתרון סופי לכל השאלות העומדות ותלויות בנושא הסכסוך הערבי-ישראלי.

כל עוד נמשכו מגעי שביתת הנשק ברודוס תחת שרביטו של המתווך בפועל, ד"ר באנץ', לא נמצאה לוועדת הפיוס תעסוקה מתאימה. אך ככל שהתקרב מועד חתימת הסכם שביתת הנשק ישראל-ירדן (אפריל 1949), הגבירה הוועדה את מאמציה. בשתי פגישות נפרדות, אחת בירושלים ואחת בכיירות, הצליחה הוועדה לשכנע את ישראל ואת ארצות ערב להשתתף בוועידת שלום. על פי הצעתו של דוד בן-גוריון, הסכימו הצדדים להיפגש בעיר לוזאן אשר בשוויץ בקיץ 1949.¹⁸ סיכום השיחות בלוזאן היה המשך טבעי לשיחות שביתת הנשק. הוועידה, הראויה למחקר בפני עצמו, מעוררת שאלות רבות. אם יש הזדמנויות מוחמצות בהיסטוריה – ועידת לוזאן היא אחת הדוגמאות. דומה כי בלוזאן הוחמצה הזדמנות

17. מ. בריצ'ר, "דימויים החלטות והיוון חוזר במדיניות החוץ הישראלית", מדינה וממשל,

כרך א', חוברת 3 (1972), עמ' 30; בר-זוהר, עמ' 892. ראה דעה שונה בנושא זה, א. ביאלר, "הדרך לבירה – הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949", קתדרה, אפריל 1985, עמ' 180-190.

18. ששון אל איתן, 9.3.1949, ג"מ 2444/1.

נרירה לפתור את הסכסוך. מאז ועד היום לא חזר מצב שבו נפגשה משלחת ישראלית עם משלחת ערבית בפורום רחב כזה (שכלל את נציגי מצרים, ירדן, סוריה ולבנון). יתרה מכך, מאז ועד היום, שוב לא נתכנסו משלחות ישראל וארצות ערב ודנו בשתי הבעיות העיקריות של הסכסוך, שאינן ניתנות לדיון בילטרלי, בעיית ירושלים ושאלת גורלם של הפליטים הפלסטינים.

הדיונים בוועידה התנהלו בשתי רמות. רמת הדיונים הפורמליים שסדר היום שלהם הוכתב על ידי חברי ועדת הפיוס. אלה, בעיקר עקב אמביציות אישיות, החלו למלא פונקציה של בוררים ולא של מתווכים כפי שהתחייב מכתב מינוים. דהיינו, הם הגישו הצעות משלהם ולא הסתפקו בהעברת העמדות מצד לצד. ברמה השנייה, הלא רשמית, נפגשו שני הצדדים במסדרונות בתי המלון, שבהם התאכסנו המשלחות שהשתתפו בוועידה. דו שיח חשאי כזה אפשר גמישות רבה בעמדות כל הצדדים ואף יצר תנאים לקיומו של משא ומתן ישראלי עם כל גורם ערבי אשר חפץ בכך, כולל הפלסטינים.

לקראת ועידת לוזאן נערך בממשלת ישראל דיון במדיניות ישראל כלפי הוועידה. חברי הממשלה דנו בעיקר בשאלת מרכזיותה של ההסכמה היהודית-האשמית על חלוקתה של ארץ ישראל בהקשר הכולל של הסכסוך הערבי-ישראלי. בעיני רבים מן השרים די היה בהסכמה זו, אשר נכללה בחוזה שביתת הנשק עם ירדן, כדי לפתור את הסכסוך הממושך על ארץ ישראל, ולכן כל מאמץ נוסף בכיוון זה כגון ועידה בינלאומית נוסח לוזאן עלול לחבל. לכן, אותם שרים, ובראשם בן-גוריון, חייבו המשך המשא ומתן בין ירדן לבין ישראל במקביל למגעים בוועידת לוזאן, ללא ידיעת האו"ם וללא השתתפות גורמים ערביים אחרים. בעזרת המשא ומתן עם ירדן קיווה בן-גוריון לבסס את הסדר שביתת הנשק בהסכם דו-צדדי.

שרת, בניגוד לבן-גוריון, היה מוכן לעכב את המשא ומתן עם ירדן לצורך מגעים שכאלה. כאשר ביקש המלך עבדאללה עם תום המשא ומתן על שביתת הנשק לפתוח בדו-שיח מידי על שלום ולהתעלם מוועידת לוזאן, הסכים לכך בן-גוריון בחפץ לב. משה שרת דרש משא ומתן מודרג, כדי לשמור את האופציות פתוחות.¹⁹ בן-גוריון ראה מלכתחילה את ועידת לוזאן כנבזזו זמן והעדיף משא ומתן דו-צדדי עם ארצות ערב, ומעל הכל ביכר לרכז את מאמצי ישראל במשא ומתן עם ירדן. עוד קודם שהתכנסה הוועידה הסכימו בן-גוריון ואליהו ששון, כי "המפתח לשלום עם העולם הערבי – הסכמתנו לספוח החלק הערבי של ארץ ישראל המערבית לעבדאללה".²⁰ מדוע בכל זאת הסכים בן-גוריון כי ישראל תיטול

19. קומיי אל שרת, 10.5.1949, ג"מ 38/6.

20. ד. בן-גוריון, יומן המלחמה (עורכים ריבלין ואורון), תל אביב 1982 (להלן: בן-גוריון, יומן מלחמה), 2.1.1949, עמ' 921.

חלק בוועידה? מן הסתם, לא ניתן היה לסרב להזמנה של ועדת פיוס שבה היתה ארצות הברית חברה. אבא אבן העלה עוד נימוק חשוב – הוועידה נערכה במקביל למאמצי ישראל להתקבל כחברה באו"ם. דחיית יזמה שמקורה באו"ם היתה פוגעת בסיכוייה של ישראל.²¹

התייחסות שני האישים לוועידת לוזאן היא, בין השאר, גם פועל יוצא מגישתם הכללית לפורומים בינלאומיים. בן-גוריון נטה להפחית בערכם של אלה. עד כמה התייחס בן-גוריון כבוז ובזלזול לפורומים נוסח לוזאן, תעיד יזמתו בעניין שלום ישראלי-סורי. ישראל וסוריה החלו במשא ומתן על שלום מחוץ למסגרת ועדת הפיוס של האו"ם ומתוך רצון ברור לא לעדכן ולא לערב את הארגון במגעים אלו.²² שרת גילה נכונות רבה יותר ללכת לפורומים בינלאומיים לפתרון בעיית ארץ ישראל.²³

אך יחסו השלילי של בן-גוריון לוועידת לוזאן לא נבע רק מגישתו כלפי האו"ם. בתקופה הנידונה דומה כי השלום לא היה בראש מעייניו של ראש הממשלה, וכך נמצא ביזמנו הסכמה מלאה לדעתו של אבא אבן, כי מבחינתה של ישראל "אין צורך לרוץ אחר השלום. שביתת הנשק מספיקה לנו, אם נרוץ אחרי השלום – הערבים ידרשו מאתנו מחיר – גבולות או פליטים או שניהם. נחכה שנים אחרות."²⁴ ראש הממשלה דאג דאג בראש ובראשונה לשיפור מצבה הכלכלי של מדינת ישראל ולקליטת זרם העולים ממזרח אירופה. הסכמי שביתת הנשק, אליבא דבן-גוריון, העניקו לישראל שהות מספקת לטפל בנושאים בוערים אלו.

כך או אחרת, ישראל השתתפה בוועידת לוזאן. לקראת הוועידה גיבש שרת תכנית אלטרנטיבית ל"אופציה ההאשמית", תכנית אשר על פיה קיווה להגיע למשא ומתן עם נציגים פלסטינים בלוזאן על הקמת מדינה פלסטינית עצמאית בגדה המערבית. תמיכתו של שר החוץ במשא ומתן ישראלי-פלסטיני נבעה אפוא מהכרתו, כי הסכם עם הפלסטינים עדיף על ההסכמה הישראלית-ירדנית. בגישתו של שרת היה משום ערעור על ההסכמה היהודית-האשמית והיא נגדה את תפיסתו של בן-גוריון, שראה בהסכמה זו אבן יסוד במדיניות ישראל בנושא הסכסוך.

התגבשות "האופציה הפלסטינית" של שרת

שתי טענות מרכזיות עמדו ביסוד "האופציה הפלסטינית" של משה שרת – לפיה מוטב להקים מדינה עצמאית פלסטינית לצד ישראל מלספח את הגדה המערבית

21. אבן אל שרת, 30.4.1949, ג"מ 2444/1; p. 67, A. Eban, *My Country*, London 1972.

22. בן-גוריון, יומן המלחמה, 16.6.1949, עמ' 993.

23. ביאלר, עמ' 83.

24. בן-גוריון, יומן המלחמה, 14.7.1949, עמ' 993.

לעבר הירדן. שר החוץ דאז ראה בתכניתו פתרון לשאלת הפליטים מחד ואמצעי ליישוב הסכסוך הטריטוריאלי מאידך.

גבריאל שפר, במאמרו על שרת ועל בן-גוריון, רומז לכך ששרת חיפש פתרון שונה מזה של בן-גוריון לבעיית הפליטים.²⁵ בניגוד לבן-גוריון, האמין שרת כי יש ליישב מחדש את הפליטים בארץ ישראל המערבית ובירדן. הוא קיווה להשיג נוושינגטון את ההון הדרוש למפעל היישוב מחדש של הפליטים, וסבר כי הלוואות אמריקניות ופיצויים ישראלים יוכלו להיות מקורות המימון של המדינה העצמאית. בן-גוריון, לעומתו, חשש כי ירדן תהפוך למדינה פלסטינית, תוצאה כמעט ודאית מיישובם של בל, או של מרבית הפליטים בירדן או בארץ ישראל המערבית. לכן, בדומה לבריטים, שחששו אף הם מ"פלסטיניזציה" של ירדן, הציע ראש הממשלה ליישב את הפליטים בסוריה ובעיראק. הפחד הבריטי-ירדני-ישראלי מ"פלסטיניזציה" של "ירדן הגדולה" עמד ביסוד ההימנעות של נציגי ישראל וירדן מהעלאת נושא הפליטים במגעים בין שתי המדינות.²⁶

הטענה השנייה של שרת היתה כי מדינה עצמאית פלסטינית פחות מסוכנת לישראל מאשר "ירדן הגדולה" (עבר הירדן יחד עם השטח שסופח אליה בהסכמת ישראל – "הגדה המערבית"). שרת לא היה בודד בעמדתו זו; כמה פקידים במשרד החוץ הישראלי היו שותפים לדעה זו, ובין המפלגות זכה שרת לתמיכתה של מפ"ם. המתנגדים העיקריים להשקפה זו היו בן-גוריון ויועציו לעניינים ערביים. שרת העלה דעה זו על הכתב לראשונה באוגוסט 1948, וכך כתב לבכור שטרית, שר המיעוטים:

מבלי שנוכל להוריד לגמרי מעל סדר היום את האפשרות של ספוח החלק הערבי של א"י לעבה"י, עלינו להעדיף [הדגשה שלי – א.פ.] הקמת מדינה ערבית עצמאית בתחומי א"י המערבית. על כל פנים עלינו להתור לבכור האפשרות הזו ולהבליט את היותה רצויה לנו ועדיפה על הצעת הסיפוח.²⁷

יתרה מכך, נראה כי שרת האמין שהצעה ישראלית למשא ומתן על מדינה פלסטינית תאפשר מגע גם עם חוגים אנטי ציוניים וקיצוניים בקרב הפלסטינים:

25. שפר, עמ' 113.

26. לעמדת שרת ראה תעודות, תעודה 428, שרת אל ששון, 5.8.1948; שם, תעודה 499, שרת אל ששון, 9.9.1948. לעמדת בן-גוריון: תזכיר משרד החוץ, 1.3.1948, ג"מ 2444/19. לעמדה הבריטית: PRO, FO 371/75067, Minute, 4.7.1949 E8752.

27. מכתב שרת אל שטרית, 8.8.1948, ג"מ 65/4; תעודות, תעודה 436, שרת אל שטרית, 8.8.1948.

יש לחתור למגע והבנה הדדית עם אנשים וחוגים ממחנה מתנגדינו שהם בעלי משקל בצבוריות הערבית והמוכנים כיום לשתף פעולה עמנו, אם על ידי הכרה במדינת ישראל בתוך תחומיה, או לשם הקמת שלטון עצמי בחלק הערבי של א"י המערבית. [הדגשות שלי – א.פ.]²⁸

יש להדגיש כי מכתב זה היה יותר מתזכיר גרידא. הוא אמור היה להנחות את מנהלי המשא ומתן מקרב אנשי המחלקה הערבית במשרד החוץ. עם זאת, למותר לציין שהשפעתו היתה מועטה, ואולי אפסית, וזאת מאחר שהיה זה בן-גוריון אשר קבע בסופו של דבר את מדיניות ישראל בשאלה הערבית. במשך תקופה קצרה התנהל דיון במשרד החוץ עצמו בנושא המדינה העצמאית. ליאו כהן, פקיד בכיר במשרד, הציע עם סיומה של שליחות ברנדוט להתרכז בפתרון, "in which way we could help build up the Arab state visualized by the decision of Nov. 29"²⁹ וזאת כדי לשמור על שתי אופציות במשא ומתן עם הערבים: "האופציה הירדנית" ו"האופציה הפלסטינית". כהן נטה ל"אופציה הפלסטינית" מאחר שלדעתו היא עשויה לעזור בפתרון בעיית המיעוט הערבי בארץ (!) ואף לשמש קלף מיקוח במשא ומתן עם עבדאללה.³⁰

משה שרת עצמו לא התעלם מהשימוש הכפול שניתן לעשות ב"אופציה הפלסטינית". שר החוץ ראה בהצעתו להקים מדינה פלסטינית את הפתרון הטוב ביותר לסכסוך; אך אם יתברר שפתרון זה בלתי אפשרי, עצם התמיכה בו, לדעת שרת, עשויה היתה למתן את עמדתו של השותף השני האפשרי למשא ומתן – הירדנים. עדות לכך אנו מוצאים בהנחיות ששלח שרת לששון בתחילת המגעים עם הירדנים, בתום מלחמת השחרור. בהנחיותיו מאוגוסט 1948 קבע משה שרת, כי הקו המרכזי בהתייחסותו של ששון לירדן צריך להיות כי חל שינוי בהערכת הפתרון הרצוי, וכי ייתכן מאוד שישראל תעדיף מדינה עצמאית פלסטינית. שרת קבע, כי עקב סטיותיו של המלך מההסכמה (השתתפותו במלחמה והמצור על ירושלים שחודש באוגוסט 1948),

aggression caused us revise while attitude to king leading serious doubts whether not preferable Arab Palestine should stand alone.

(ההנחיה נשלחה במברק, מכאן האנגלית המקוצרת)³¹

28. שרת אל שטרית, 8.8.1948, ג"מ 65/4.

29. תעודות, תעודה 381, תזכיר משרד החוץ, 27.7.1948.

30. שם, שם.

31. תעודות, תעודה 428, שרת אל ששון, 5.8.1948.

קשה לדעת אם אכן האמין שרת כי השתתפותו של עבדאללה במאמץ המלחמתי הערבי במאי 1948 פוגעת בהסכמה ההשמית-יהודית. שרת הסתייג מהסכמה זו, מאחר שמצא פתרון עדיף לדעתו. אך התוצאה היתה, כי משרדו ניהל במשך זמן מסוים משא ומתן כאילו באמתחתו שתי אופציות. ייתכן מאוד כי שרת קיווה שהשימוש בהצעתו כאמצעי לחץ על ירדן יעזור לעשות נפשות לרעיון בתוך הממשלה.

במשרד החוץ היה מי שהזהיר מפני "המשחק הכפול" בלוזאן בקשר לעתיד הגדה. גרעון רפאל קבע, כי "אילו היה לנו האומץ לעשות הצעד הזה, כמוכח בהסוואה מתאימה כגון משאל עם, היינו יכולים, לדעתי, להגיע לידי הסכם יסודי עם המלך עבדאללה". כלומר, רפאל – חסיד "האסכולה ההשמית" – האמין כי הכול בממשלה היו תמימי דעים עמו, אלא שהיו כאלה ששיחקו "משחק כפול", ואותם הוא הזהיר כי "יש גבול" למשחק הזה, שכן "מצד שני אנו מאמינים באשליה שאפשר להשיג ע"י משאל עם הקמת מדינה ערבית עצמאית או אפילו הצטרפות חלק כזה למדינת ישראל.³² במלים אחרות, רפאל הזהיר את אלה שהאמינו כי ניתן לצרף את החלק הערבי של ארץ ישראל למדינת ישראל על ידי הענקת אוטונומיה לתושביו. ייתכן מאוד שאזהרתו של רפאל הופנתה בראש ובראשונה לשרת.

קיימות עוד עדויות לשינוי עמדתו של שרת בעניין "האופציה הירדנית", ומשהחלו שיחות שביתת הנשק בינואר 1949 כבר היתה לשר החוץ עמדה מגובשת בנושא זה. שרת הביע את אכזבתו העמוקה מכך שהמשלחת הירדנית לשיחות שביתת הנשק ברודוס הורכבה אך ורק מאנשי הגדה המזרחית. המלך עבדאללה רצה לשלוח נציגים פלסטינים לרודוס כחלק ממאמציו לזכות בלגיטימציה כשליט הגדה, אך ראש ממשלתו, תופיק אבו אלהודא, התנגד לכך. כפי שמציין עבידי, אחד החוקרים הערבים, חשש אבו אלהודא שמא הפלסטינים ברודוס יפתחו במגעים נפרדים עם ישראל. לדעת עבידי, השתתפותם של פלסטינים מטעמה של ירדן במשא ומתן עם ישראל על שביתת הנשק הישראלית-ירדנית פגעה ב"עניין הפלסטיני". עבידי מאשים, במידה רבה של צדק, את קציני הלגיון, כי התעלמו בעת הדיון על אזור המשולש הקטן (אותו שטח אשר הועבר לישראל במסגרת המשא ומתן על שביתת הנשק בתמורה לסיפוח הגדה) מבעיות מים, קרקע וכו'. פלסטינים, אליבא דעבידי, היו מרגישים את העוול שנגרם להם בעקבות מסירת המשולש לישראל – כאשר כפרים נחצו על ידי הגבול החדש.³³ עם זאת ראוי לציין, כי מסירת המשולש הקטן הוכרעה לפני הדיון ברודוס, בשיחות בארמון שונה. מכל מקום, שרת ציפה מן הסתם לייצוג פלסטיני במשלחת לרודוס, שיאפשר

32. רפאל אל אבן, 8.7.1949, ג"מ 21/2384.

33. Abidi, H.H., *Jordan: a Political Study, 1948-1957*, London 1965, p. 44.

משא ומתן ישראלי-פלסטיני. כאשר נוצרה הזדמנות נוספת בלוזאן, עט עליה שרת כמוצא שלל.

המושא ומתן הישראלי-פלסטיני בלוזאן

המגעים העיקריים בלוזאן עם נציגות פלסטינית התנהלו עם "קונגרס הפליטים הרמאללאי" ("Ramallah Refugee Office"). משרד זה קיים קשרים עם הישראלים עד אשר נסגר על ידי השלטון הירדני עקב מגעיו אלו.³⁴ אולם אנשי הקונגרס לא היו הפלסטינים היחידים בלוזאן. היו שם כאלה שנשלחו מטעם ממשלות ערב. אך רובם, בין שבאו מטעם ובין שהגיעו ביזמתם הם, הביעו בעצם נוכחותם את רצון התנועה הפלסטינית, על אף חדלונה, להשתתף במשא ומתן הישראלי-ערבי. שוקרי תאג'י וסעיד ביראס הופיעו כנציגי בעלי הקרקעות הגדולים מארץ ישראל. ראג'ע חוסייני, עיסא נחלה ויוסוף צהיון הגיעו כנציגי ממשלת "כל פלסטין" (ממשלת עזה) והיו, למעשה, שליחי של המופתי, חאג' אמין אלחוסייני.³⁵ מאז תום מלחמת השחרור היו הפליטים הפלסטינים בארצות ערב נתונים לטיפולם של גופים ממשלתיים שעסקו בסעד וברפואה. הירדנים הקימו גוף ממשלתי – "מחלקת הפליטים הפלסטינים" בהנהלת נגיב אבו אל-שער, לשעבר הקונסול הכללי של עבר הירדן בירושלים.³⁶ אך מינואר 1949 ואילך נשמעו קולות במחנה פלסטיני אשר קראו למסור את ענייני הפליטים לידי הפליטים עצמם.³⁷ כך נבחרה ברמאללה ועדה המורכבת מ-12 פליטים ו-12 אנשי כלכלה ובראשה מוחמד נמר הווארי (המפקד לשעבר של הנג'אדה – ארגון צבאי למחצה מתקופת המנדט בעל נטיות אנטי חוסייניות), שנקראה "קונגרס הפליטים הרמאללאי".³⁸ הקונגרס הרמאללאי ראה בוועידת לוזאן מוצא אחרון לבעיית הפליטים. נציגי הוועד טוענים היום, במבט לאחור, כי שיחקו תפקיד מכריע בהישג היחיד הכולט לעין של ועידת לוזאן – פרוטוקול מאי 1949. על פי הפרוטוקול הביעו המשלחות הישראלית והערבית את הסכמתן לראות במפת החלוקה של נובמבר 1947 את

34. Monthly Report of Arab Palestine, September 1949, PRO, FO 371/75329, E12442.

35. ראג'ע חוסייני היה שר הכספים ויוסוף צהיון היה שר ההסברה בממשלת "כל פלסטין". איתם באו גם רשיד אשאוה ומוסא אל-צוראני כנציגי פליטי עזה. שם.

36. "אל צבאע" (קהיר), 13.12.1948.

37. "אלבעת", 30.1.1949.

38. נמר הווארי שיתף פעולה לפרקים עם ההגנה בתקופת המנדט. יומן בן-גוריון, 20.1.1950, ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר; "אל-יום" (יפו) (18.2.1949) דיווח על ועדות דומות בסוריה ובמצרים.

הבסיס למשא ומתן הטריטוריאלי.³⁹ על בסיס פרוטוקול זה ניתן להבין את תקוות נציגי הקונגרס הרמאללאי, כי ימצא פתרון לבעיית הפליטים כמסגרת מדינה עצמאית.

נשיא המשרד הרמאללאי, נמר הווארי, ניהל מגעים לא רשמיים עם נציג ישראל לשיחות, אליהו ששון. בפגישותיו בלוזאן הסכים, למעשה, הווארי להכללתה של ארץ ישראל הערבית (הגדה המערבית) בישראל, בתנאי שתפתר בעיית הפליטים בתוך "ישראל הגדולה".⁴⁰ תמיכת הפליטים בסיפוח שטחים לישראל במגמה ליישב בהם פליטים הצמיחה בלוזאן שיתוף פעולה בין ישראל למשלחות הפליטים.⁴¹ הווארי טען כי במכתבים שפרסם בעיתונות ברחבי העולם הערבי קרא להכרה בישראל.⁴²

מקורות בריטיים דיווחו, כי מגעים אלו לא נשאו כל פרי. בעיקר, כך גרס הקונסול הבריטי בירושלים, משום שפלסטינים אחרים טענו, כי הם הם הנציגים האמיתיים של העניין הפלסטיני. מדיווחי ששון מתברר כי תאג"י ובידאס שיתפו פעולה עם הווארי. הם ראו עצמם כמשקיפים פלסטינים בלוזאן, שעיקר תפקידם לפקוח עין על פעולות המשלחות הערביות ולדאוג לייצוג הפלסטיני במשא ומתן, והם לא פעלו נגד הקונגרס הרמאללאי.⁴³ לעומת זאת, התנגשו נציגי הקונגרס עם נציגי המופתי, צהיון וחוסייני. האחרונים תבעו את זכות הדיבור בשם הוועד הערבי העליון ובשם ממשלת עזה. ששון דיווח כי בלוזאן היתה יד אנשי הווארי (או ליתר דיוק, אלה אשר תמכו בגישתו) על העליונה.⁴⁴ לדעתו, הפלסטינים העצמאיים, אלה ששאפו להגיע להסדר עם ישראל, היו המייצגים הכולטים של העניין הפלסטיני בלוזאן, וזאת למרות נוכחותם של נציגים פלסטינים אחרים.

דומה כי מספרן הרב של המשלחות הפלסטיניות בלוזאן לא הרתיע את שרת. ייתכן שהאמין כי כך יקל על הצדדים להגיע להסכמה ישראלית-פלסטינית. יש לזכור, כי הישראלים קיוו להשתמש בנציגי הפליטים כגורם שימתן את עמדת ממשלות ערב וכקבוצת לחץ אשר תרחוף אותם להסכם מחייב. אך נציגי הפליטים היו נתונים ללחץ משלחות הערביות שלא לקיים פל מגע עם הישראלים. הם הובאו

39. ראיון של המתכנן עם עזיז שחארה, שהיה חבר משלחת הפליטים ללוזאן, עו"ד ועסקן בוועדות שונות של פליטי ירדן, לונדון, מרץ 1983: Foreign Relations of the US. (FRUS), 1949, Ethridge to Sos, 12.5.1949

40. מכתבי ששון מלוזאן פורסמו בידיעות אחרונות ב-1972 (להלן: ששון, ידיעות אחרונות). שם, ששון אל שרת, 17.8.1949.

41. שם, שם.

42. לא מצאתי את המכתבים האלו, אשר נתפרסמו לטענתו ב"אל-ג'ראא" (קהיר) וב"אלח'אית" (ביירות).

43. ששון אל שרת, 17.8.1949, ששון, ידיעות אחרונות (מוסף שבועה ימים, מרץ 1972).

44. שם, שם.

במגמה לחזק את הטענות הערביות ולא כדי לשאת ולתת.⁴⁵ מכל מקום, עיקר דאגתו של שרת היתה שלא לחסום את הדרך בפני הסכמה ישראלית-פלסטינית. וכך הציע, ואולי יש לומר הורה, לראש המשלחת הישראלית בלוזאן, אליהו ששון, לא להזכיר את דבר קיומה של הסכמה ישראלית לסיפוח הגדה המערבית לעבר הירדן. שרת נימק זאת בטענה, כי "יש להמנע במשא ומתן עם ירדן מהתחייבות על ברית שלום שכרוכה בה הסכמה לרבנות האשמית על מערב ירדן. התסיסה האפשרית באותו חבל נגד סיפוח וכן עתידה המעורפל של הממלכה לאור שאיפות ההתפשטות הן של סוריה והן של עיראק מחייבות זהירות."⁴⁶ תדריך זה נשלח לקראת הסיכוב השני של שיחות לוזאן. שרת גילה אופטימיות לגבי תועלתה של ועדת הפיוס, בייחוד לאחר הצטרפות סוריה למסגרת הסכמי שביתת הנשק (יולי 1949), והוועדה הפכה בעיניו לפורום אפקטיבי. חיזוק מסוים לעמדתו בעניין הפלסטיני מצא שרת בעמדתה של מצרים כלפי "האופציה ההאשמית".

מצרים הביאה ללוזאן נציגים פלסטינים מרצועת עזה כדי לחזק את עמדתה נגד סיפוח הגדה המערבית לעבר הירדן. בשיחות רודוס על שביתת הנשק בין ישראל למצרים, בינואר 1949, נודע לאלהיו ששון, כי קהיר ציפתה לתמיכה ישראלית במדינה פלסטינית עצמאית (דהיינו, תמיכה כספית על ידי מענקי פיצויים ובאמצעות מלוות אמריקניים, שהמצרים, כמו גם שרת עצמו, ראו בהם את מקורות המימון העיקריים של המדינה הפלסטינית). חברי המשלחת המצרית לרודוס וללוזאן טענו, כי מצרים מוכנה להסכים להנהגה פלסטינית אשר לא תכלול את החוסיינים, בתנאי שלא יצורפו אליה אנשי עבדאללה. באופן לא רשמי דובר על הכרה הרדית בין מדינה כזו לבין ישראל. ששון עצמו הציע למצרים, כי עזה תפורז ותוקם בה אוטונומיה ערבית עם ערכות ישראלית-מצרית. הוא אף דיווח לשרת מלוזאן, כי ביזמתו תמכה מצרים בחשאי בפעילותו של הווארי.⁴⁷

בן-גוריון היה שותף למגעים הישראליים-מצריים ב-1949 אך לא ייחס כל חשיבות להצעות מצרים לגבי הגדה ולגבי עזה. שלום בין ישראל למצרים, לדידו של בן-גוריון, היווה נושא נפרד משלום ישראלי-האשמי. לדעתו, לא היה צורך באישורה של מצרים להסכם עם ירדן, ולכן במקביל למגעים עם המלך עבדאללה ניהל משא ומתן עם נציגי פארוק. באותם ימים היה קשר אינטנסיבי בין ארמונו של פארוק (דרך קולונל שירין, גיסו של המלך) ומשרד החוץ המצרי לבין ממשלת

45. ראיון של המחבר עם שחארה, ראה הערה 39.

46. תדריך שרת למשלחת בלוזאן, 25.7.1949, ג"מ 2444/1.

47. ששון אל שרת, 24.7.1949, ג"מ 2425/7. הנציג המצרי ברודוס ובלוזאן היה מוצטפא עבד אלמונעם, אשר כיהן כסגן מזכיר הליגה הערבית ב-1954 וחזר או על גרסתו זו. ראה שרת, יומן, כרך 2, 23.5.1954, עמ' 511.

ישראל.⁴⁸ עם סיומה של ועידת לוואן הגיע לקצו המשא ומתן הישראלי-מצרי.

התגובה הירדנית ועמדתו של בן-גוריון

שני השותפים העיקריים להסכמה הישראלית-ירדנית, עבדאללה ובן-גוריון, הגיבו איש איש על פי דרכו על הניסיונות הללו להבנה ישראלית-פלסטינית. ברור למדי כי עבדאללה חשש מאוד מהתפתחות זו, ואילו בן-גוריון נותר לכאורה אדיש כלפיה. המלך עבדאללה ראה בקשרים הישראליים-פלסטיניים איום על ההסכמה שהשיג עם הישראלים בדבר סיפוח הגדה לממלכתו. וכך בתגובה פיזרה ממשלת ירדן את הקונגרס הרמאללאי, סגרה את משרדיו, עצרה כמה מחבריו, עיכבה יציאת חברים נוספים ללוואן ואף אסרה משלוח כספים להווארי ולחבריו מראשי הארגון. בנוסף לכך פרסמה ממשלת עמאן צו האוסר על כל נתיני עבר הירדן ועל כל הנהגים מחסותה לבוא בקשר עם הישראלים. ששון, על פי הוראות שרת, החליט לממן את הווארי ואף איים על ראש המשלחת הירדנית בלוואן, כי אם לא תבטל ירדן את הסנקציות שנקטה נגד ועד הפליטים ולא תחרל מניסיונותיה לסכל את המגעים בלוואן, תדרווח על כך ישראל לוועדת הפיוס.⁴⁹ בעקבות התערבותה של ישראל השתפר באופן זמני יחס הירדנים למשרד הפליטים.⁵⁰ וכך, למרות סגירתו, המשיך המשרד לתפקד ואף ייצג את הפליטים בפני משלחת החקר הכלכלית שנסלחה מטעם ועדת הפיוס לבדוק את האפשרויות לפתרון בעיית הפליטים.

בן-גוריון לא תמך במגעים האלו ולא צידד ברעיון סיפוח הגדה לישראל כדרך לפתרון בעיית הפליטים (זאת בניגוד לגישתו בנושא עזה, כאשר ב-1949 היה מוכן לספח את הרצועה על פליטיה). אך מעל לכל התעלם מדיבורים על מדינה פלסטינית עצמאית. כבר צוין לעיל כי בן-גוריון היה אבי האסכולה שגרסה כי עדיף מצב של לא מלחמה ולא שלום על פני שלום עם ויתורים (כולל ויתור לעבדאללה בנושא הגדה). משרד החוץ ומשה שרת העדיפו, לעומת זאת, להמשיך במגעים תוך כדי כוונות לויתורים.⁵¹

שרת ומשרד החוץ המשיכו לקיים מגעים עם המשרד ברמאללה גם לאחר ועידת לוואן, וזאת מתוך מטרה להגיע למדיניות משותפת באשר ליישובם מחדש של הפליטים הפלסטינים בגדה המערבית. נראה כי ששון המשיך להעביר כספים

48. ששון אל שרת, 24.2.1949, ג"מ 2453/12; תזכיר, 19.5.1950, שם 38/6.

49. ששון אל שרת, 20.8.1949, ששון, ידיעות אחרונות. מיגזר חינראי, שהיה חבר בוועדת שביתת הנשק הישראלית-ירדנית, הודה ב-1951 כי היה זה הוא אשר ניסה למנוע בלוואן פגישה בין ישראלים לפלסטינים. ראה ד"ח מס' 90, 1.3.1951, ג"מ 2431/7.

50. ששון אל שרת, 17.8.1949, ששון, ידיעות אחרונות.

51. קומי אל אליעש, 10.6.1949, ג"מ 2382/8.

למשרד, ובאמצעות המשרד שוחררו חלק מפיקדונות הכסף המנדטורי בלונדון לטובת הפליטים (רוב הפיקדונות האלה שוחררו לטובת ישראל בתחילת 1950).⁵² מכל מקום, הקשר של ישראל עם משרד הפליטים נמשך עד 1956. המשרד הצליח לעורר עניין בישראל על ידי יזמות ופרסומים שונים בשנות ה-50. לאחר ועידת לוזאן דומה כי שררה אחרות דעים בקרב נציגי הפליטים השונים, כי הפתרון הטוב ביותר לבעייתם הוא נקיטת שורת צעדים שיעוררו את דעת הקהל בעולם למצוקתם. הווארי, מוטא עלמי וכמה עיתונים פלסטינים תמכו בשנים 1950/1949 בקיומו של מצעד פליטים (לא חמושים) לעבר בתיאם.⁵³ פעילויות אלה ושיבתו של הווארי בירושלים אפשרו את המשך המשא ומתן עם ישראל למגינת לבו של ממשלת עמאן.

מגעים ישראלים-פלסטיניים 1956-1950

בעייתו הגרולה של הווארי מ-1950 ואילך היתה תדמיתו, המוצדקת כשלעצמה, כמשתף פעולה עם הישראלים. נראה כי נמר הווארי, בניגוד לחברים אחרים בקונגרס, איבד את אמינותו כאשר יצר קשר עם יועצי בן-גוריון לעניינים ערביים. הווארי נאלץ לבסוף לעזוב את ירדן, ובעזרת אנשי משרד החוץ חצה את הגבול והתיישב בעכו (מאוחר יותר הציע בן-גוריון למנותו כראש מפלגה ערבית ישראלית).⁵⁴ לעומתו, ראשי הקונגרס האחרים לא אמרו נואש והמשיכו במגעים משלהם עם משרד החוץ. הללו הציעו ב-1951 תכנית לפתרון בעיית הפליטים תוך ניתוקה מהפתרון המדיני הכולל לבעיית ארץ ישראל. אנשי הקונגרס ידעו, כי הייצוג הפלסטיני הרחב בממשלה ובפרלמנט הירדניים, בעקבות איחוד שתי הגדות, נתן פתחון פה לדעת הקהל הפלסטינית. דעת קהל זו הקשתה על המלך לחתום על הסכם שלום ישראלי-ירדני ב-1950. בו בזמן הציעו אנשי הקונגרס את עזרתם במיתון העמדה הפלסטינית.⁵⁵

לכאורה היה לאנשי הקונגרס מה להציע לישראל, אך להצעות הפלסטיניות לא היה ערך, בעיקר משום שהחל מ-1949 גיבשה ממשלת ישראל עמדה מוצקה בנושא הפליטים. למעשה, חדלה ישראל להתעניין בגורל הפליטים והבהירה כי לא תרן בנושא זה קודם שייכרתו חווי השלום בינה לבין ארצות ערב. ההתקשות

52. ראיון של המחבר עם שחארה (ראה הערה 39), הטוען כי בן-גוריון וששון הכשילו את המגעים.

53. "אלנסר" (רמשק), 9.11.1950; "פלסטין", 17.11.1950; 9.11.1950; New York Times.

54. יומן בן-גוריון, 20.1.1950, ארכיון בן-גוריון, שדה בוקר.

55. תזכיר שחארה למשרד החוץ, מרץ 1951, ג"מ 2445/1.

הישראלית על הסדר שלום. בטרם יגשו לפתרון בעיית הפליטים היתה לא רק צעד טקטי, כפי שנרמזה היה בזמנו למשקיפים מן הצד. לממשלת ישראל היה חשוב ביותר לזכות בהכרה ובלגיטימציה של העולם הערבי, ועל ידי כך להחליש את הדרישה הערבית ל"חזרה למולדת" (רפטריאציה) בממדים שיפגעו באופי היהודי של המדינה.⁵⁶

ב-1956 הטילה ממשלת ישראל על שר המשטרה והמיעוטים דאז, בכור שטרית, לטפח קשרים עם ועד הפליטים (משרד הפליטים הרמאללאי לשעבר). אין בדינו מספיק מידע אודות אפיונה זו, ואין אנו יודעים עד כמה הרחיק בכור שטרית לכת בכיוון זה. לענייננו חשוב לציין, שאין ספק כי שרת עמד מאחורי יזמה זו. מתברר כי יזמה זו מקורה בפעילות ועד הפליטים עצמו, שמאז 1949 גרס כי רק שיתוף פעולה ישראלי-פלסטיני יפתור את בעיות הפליטים. כאשר התבררה ב-1956 מדיניות ה"רדניזציה" של הגדה, האמינו אנשי הוועד כי בעזרת שיתוף פעולה עם ישראל יוכלו הפלסטינים לתפוס את השלטון בירדן ולהקים שם מדינה פלסטינית. בישיבה של ועדת שר החוץ, אשר הוקמה על ידי ממשלת שרת לצורך העניין, הוחלט כי יש להשיג תמיכה אמריקנית לשלטון פלסטיני בירדן. חברי הוועדה אף העלו את הסברה, כי הבריטים יהיו מוכנים "להחליף סוסים" (שרת הציע ליצור קשר עם ממשלת בריטניה).⁵⁷

שנה קודם לכן (1955) פרסם קרוסמן, עיתונאי בריטי, חבר הפרלמנט ושר בממשלות הלייבור, מאמר ב-New Statesman שבו נתן פומבי לדעותיו של שרת בנושא המדינה הפלסטינית. לכעסו של שרת, על פי יומנו, לא היה גבול, ועל פי עדותו הוא ראה בכך "מעילה באמון" מצד קרוסמן.⁵⁸ אי רצונו של שרת לפרסם בגלוי את דעותיו מעיד, ששרת חש עצמו מבודד בקרב חברי ממשלתו ומפלגתו בשל דעותיו.

המגעים הישראליים לא התקיימו אך ורק עם ועד הפליטים הרמאללאי. מושלי הגדה המערבית מטעמה של ירדן וממוצא פלסטיני השתעשעו מ-1949 ואילך ברעיון הקמתה של מדינה עצמאית, אשר הם יעמדו בראשה. ראג'ב נשאשיבי, מושל הגדה ב-1949, יום בעצמו משא ומתן עם משרד החוץ הישראלי. נשאשיבי בירר אצל עמיתו הישראליים, עד היכן תהיה ישראל מוכנה להרחיק לכת בתמיכתה בו כמנהיגה של מדינה עצמאית בגדה. נשאשיבי ביקש את תיווכו של דלוז (Deluz). נציג הצלב האדום בוועידת שביתת הנשק, לצורך המגע עם ישראל. נציג אחר הציע לישראלים להטיל יהבם על ג'מאל טוקאן כראש המדינה

56. קומי אל אילת, 28.9.1948, ג"מ 36/13.

57. פרוטוקול ועדת שר החוץ, 12.1.56, ג"מ 2445/2: שרת, יומן, כרך 5, 12.1.1956, עמ' 1330.

58. שרת, יומן, כרך 3, 22.3.1955, עמ' 854.

הפלסטיניות, ולא על נשאיבי, מפאת חולשתו של האחרון.⁵⁹ הישראלים הציעו בישיבות שביתת הנשק לנציגים הפלסטינים שייצגו את ירדן (כמו אחמד ח'ליל, מחליפו של נשאיבי כמושל הגדה ב-1950) ללחוץ בשם הפליטים על ממשלת ירדן להגיע להסדר עם ישראל.⁶⁰ לעומת זאת, הרמטכל האנגלו-ירדני, גלאב פאשא, קיווה כי ישראל תהווה מתסום בפני "פלסטיניזציה" של ירדן – והציע חזית "אנטי-מופתית" עם צה"ל.⁶¹ סיר אלק קירקבריד, נציג בריטניה בירדן, אף שחשש מהשתלטות הפלסטינים על ירדן, לא חיפש את עזרתה של ישראל, ולמעשה, לאחר רצח עבדאללה אמר נואש ולא האמין עוד כי ניתן לעצור תהליך זה.⁶²

גם בישראל היו כאלה שסברו כי תהליך "הפלסטיניזציה" של ירדן התחזק, וב-1951 נטו אנשי משרד החוץ להתייחס לירדן ולפלסטינים כאל גורם אחד (בסוף 1951 היו בממשלת ירדן 5 שרים פלסטינים מתוך תריסר חברי ממשלה). כך הציע משרד החוץ לפצות את חברי הפרלמנט והממשלה, הפלסטינים האמידים, על אובדן אדמותיהם כאמצעי הטוב ביותר לפתרון בעיית הפליטים.⁶³

הצעות אלו היו מקובלות על חצר המלך הירדני, אשר ראה בכספי הפליטים אמצעי להגדלת יתרות מטבע החוץ הירדניות. אולי משום כך, ואולי מתוך התנגדות עקרונית, רחה שרת גישה זו מכל וכול. מעל בימת הכנסת הודיע שר החוץ כי ישראל לא תיתן פיצויים אישיים וכי היא נכונה רק לשלם פיצויים קולקטיביים. לישראל נמסר מפי "היוגב", איש הקשר עם ישראל בחצר ההאשמית, כי בהצהרתו זו של שרת "יש משום מכה לסיכוי הצלחת המו"מ". אחד משרי ממשלת ירדן, לפי מקור זה, ראה בהצהרה צעד מכוון של שרת להכשלת המשא ומתן עם ירדן. השרים הירדנים ממוצא פלסטיני קיוו לקבל פיצויים אישיים כתוצאה מהסדר בילטרלי. ראש הממשלה הירדני דאז, סמיר אר-רפאעי, ייצג קבוצה זו. יועציו של שרת ניסו לשכנעו כי יסכים לפחות לנהל משא ומתן עם השכבה האמידה בירדן, מאחר שכוחם גדול לעומת "קולם הבלתי נשמע כמעט של החוגים הרחבים הנמנים עם השכבות הנמוכות והעניות בין הפליטים."⁶⁴ המלך עבדאללה אף טרח ושלח מכתב למשרד החוץ, ובו ביקש להימנע מהצהרות נוסח שרת קודם שיושג הסכם.⁶⁵ אך שרת לא נענה, וגם בהיותו ראש ממשלה (1954-1955) המשיך לחפש קשר עם נציגי שכבה רחבה ככל האפשר של הפליטים.

59. דו"ח על ישיבת ועדת שביתת הנשק, נובמבר 1949, ג"מ 2431/6.

60. דו"ח רמתי אל סמ" 9, 27.1.1950, ג"מ 2431/7.

61. דו"ח מס' 259, 15.11.1951, ג"מ 2431/9.

62. Kirkbride to Rapp, 28.8.1951, PRO, FO/371/91838, E1942/40.

63. אבן אל איתן, 26.1.1951, ג"מ 2382/22.

64. ששון אל שר החוץ, 23.1.1951, ג"מ 2408/13.

65. עבדאללה אל עבר אלגיאני, 25.1.1951, ג"מ 2408/13.

סיכום

אין כל דרך לקבוע בוודאות אם אכן היה בתקופה המדוברת סיכוי של ממש למצוא מוצא אחר לסכסוך הערבי-ישראלי. עם זאת, אין ספק כי בזמנו נשקלו אופציות נוספות לפתרון הסכסוך לבר מ"האופציה ההשמית". הפתרון ההאשמי לשאלת ארץ ישראל לא היה הפתרון היחיד שהועלה על הפרק בוועידת לוזאן. ועידת לוזאן סיפקה הזדמנות ליצירת קשר הן עם הפלסטינים והן עם ארצות ערב האחרות, לצורך גיהול משא ומתן. תשובה לשאלה, אם אמנם ניתן היה להגיע להסדר שלום כולל, אינה יכולה לחרוג מגדר השערה בלבד. אשר לוויכוח בין שרת לבן-גוריון – הדיון בשאלת "האופציה הפלסטינית" לא היה שולי במהותו; הוא נגע בעיקר יסודי של מדיניות החוץ הישראלית בתקופה זו. דווקא לכן מפתיע, שחילוקי הדעות לא הביאו לידי התנגשות חזיתית ביניהם. ההסבר לכך טמון, אולי, יותר מכול ביחסים שבין שני האישים. שרת עצמו לא היה בטוח כי הנושא מצוי בתחום טיפולו; מדובר היה, בסופו של דבר, בנושא ערביי ארץ ישראל, ועל פי הנוהג המקובל בסוכנות, אמור היה לעסוק בכך משרד המיעוטים – ולא משרד החוץ. ואכן, יועצי בן-גוריון לעניינים ערביים התרעמו על התערבותו של משרד החוץ בנושא.⁶⁶ אך דומה כי הסיבה המהותית יותר קשורה בהדלגונו של שרת ובווייתורו לבן-גוריון כמקבל ההחלטות העיקרי בשנים 1948-1954. כאשר ייטול לידי שרת יותר סמכויות ויתמנה לראש ממשלה כבר תסתיים התקופה "המצמצמת" של הסכסוך הערבי-ישראלי; האווירה הנוחה יחסית למשא ומתן לאחר 1948 לא תחזור עוד על עצמה; האפשרויות למגעים דו-צדדיים ורב-צדדיים תצטמצמנה, וכל הגורמים המעורבים בסכסוך יתקשו לסטות מעמדותיהם, או לסגת מגישתם הקודמת. הסכסוך יצא מתקופת "ההתהוות" (Genesis) וייכנס למה שמכונה בפי אנשי מדע-המדינה תקופת "הבשלות" (Maturity).

לעומת כשלונו של שרת בהעברת רעותיו מתחום ההגות אל תחום הביצוע, כולטת באפיונדה זו פתיחותו בנושא הסכסוך. גישתו הגמישה לנושא המדינה הפלסטינית, לבעיית ירושלים וליחסי ישראל עם הקהילה העולמית חושפת טפח נוסף באישיות סבוכה זו. ובשולי הדברים, ההתפתחויות בתקופה הנידונה מלמדות רבות אודות התנועה הפלסטינית בשנים שעיצבו את הסכסוך הערבי-ישראלי. עקב חרלונה וחולשתה לא הצליחה התנועה לרכוש מעמד עצמאי, אך כמה ממייצגיה הכירו, כי עליהם לעשות כל אשר לעיל ידם כדי לפתור את מצוקתם הכלכלית והאנושית של הפליטים. הפוליטיזציה של בעיית הפליטים נגרמה, בין השאר, מאי-טיפול נאות בהיבט ההומניטרי של הבעיה. שרת היה בין הכורדים במחנה הישראלי, ואולי בקרב כל המעורבים בסכסוך, אשר הבין את מורכבות הבעיה ואת הצורך המייד בפתרונה.

